

Karaktärisering och kulturhistorisk värdering

Hemmesjö gamla kyrka

Hemmesjö socken i Växjö kommun
Kronobergs län

Smålands museum
Thomas Lissing
2006

Inledning

Bakgrund och syfte

I samband med upprättandet av vård- och underhållsplaner för kyrkor i Växjö stift har Smålands museum på uppdrag av Växjö kyrkliga samfällighet genomfört en karaktärisering och kulturhistorisk värdering av Hemmesjö gamla kyrka under sommaren 2006. De kyrkor som berörs är de som tillhör Svenska kyrkan och omfattas av kulturminneslagen, dvs. kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen. Karaktäriseringen och den kulturhistoriska värderingen syftar till att användas som underlag för vård- och underhållsplanen.

Nedanstående material består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör samt en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering samt arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit länsmuseets topografiska arkiv och Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur, däribland hembygds litteratur. De redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av kyrkobyggnadens historia.

Kulturhistorisk bedömning

En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan kontinuerligt föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljön i sin helhet, men också värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Hemmesjö gamla kyrka

Kortfattad historik

Hemmesjö gamla kyrka uppfördes under 1100-talet. Koret och långhuset utgör de äldsta delarna medan sakristian tillkommit senare. Kyrkan sägs ha haft blytak och senare tak täckt med spån. Vid kyrkan fanns också en separat klockstapel.

Vid den södra porten fanns troligen ett vapenhus av trä, där en antydning till ett takfall fortfarande syns i putsen.

Kyrkan härjades tidigt av brand, varefter blytaket med sina öppna takstolar ersattes med ett spåntäckt tak med plant innertak. Enligt traditionen var det danskarna som ville åt blytaket, men misslyckades med att skeppa iväg det. Båten kapsejsade och blyet hamnade i Hemmesjösjön, vid den plats som sedan fick heta Jutudden. Vissa uppgifter tyder på att halva taket kan ha haft blytäckningen kvar in på sent 1700-tal. Takkonstruktionens kryssvalv lär dock ha murats upp redan på 1400-talet, så innertaket försvann innan dess.

Redan under 1700-talet ansågs kyrkan trång för församlingen och i slutet av århundradet skissades det på en större ombyggnad. Kyrkan skulle då försetts med ett bastant torn som i bottenvåningen fungerade som förlängning av kyrkorummet, men planerna skrinlades till förmån för bygget av en ny och större kyrka. Detta blev särskilt aktuellt efter den kungliga resolution som 1843 slog fast att Tegnaby och Hemmesjö församlingar skulle hålla sig med en gemensam kyrka.

När bygdens nya kyrka invigdes 1854 auktionerades virket i den gamla kyrkans inredning och klockstapel ut och kyrkan lämnades att förfalla. Från den gamla klockstapeln räddades dock de två järnbeslagna ekdörrarna som nu pryder kyrkan. Under 1920-talet restaurerades ödekyrkan till användbart skick och 1949 återinvigdes den.

Exteriör

Kyrkans plan är oregelbunden och vinkelformad med koret placerat åt öster. Långhuset är tredelat med kyrkorum, kor och korabsid i fallande storlek och med sakristian som en senare tillbyggnad till koret. Kyrkan saknar torn men har en klockstapel byggd på 1950-talet.

Hemmesjö gamla kyrka är uppförd av gråsten med innertakets kryssvalv uppmurade av tegel. Fasaden är slätputsad, dock utan kalkavfärgning.

Långhuset är rektangulärt med sidoingångar i den västra delen, både åt norr och söder. Portarna av svartmålat trä är rikt beslagna med järndekorationer och består av grova stående plank. Båda dörrar omfattas av en rundbåge av huggna granitblock. Den norra ingångens omfattning är något mer arbetad och antyder kolonner i profileringen. Vid båda portar ligger en slåthuggen trappsten av granit.

På söderväggen finns ett järnfönster med färgat katedralglas i blyspröjs sittande i en stickbågeformad muröppning. På den västra väggen syns ett sedan länge igenmurat rundbågevalv av granitblock, vilket markerar ett projekterat men aldrig utfört torn. Vid långhusfönstrets sida syns också några granitblock i väggen som antyder en tidigare öppning, möjligen ett ursprungligt fönster av mindre storlek.

Koret är kort och rektangulärt, exteriört sett något smalare och lägre än kyrkorummet. Mot söder finns ett fönster i stickbågeformat valv, även detta av järn med färgat katedralglas i blyspröjs men något mindre.

Korabsiden är ytterligare något lägre och smalare samt halvrund till formen. Den har åt öster ett litet och smalt rundbågefönster i samma utförande som övriga.

Korets norra sida är tillbyggd med en sakristia. På dess norra gavel sitter ett lågt stickbågeformat fönster av järn med färgat katedralglas i blyspröjs. Ovanför detta sitter i fasadlivet en svart trälucka till sakristians krypvind.

Korets, långhusets och sakristians tak är täckta med rött enkupigt tegel, medan korabsidens tak är täckt av spån. Vindskivorna är utförda av svartmålade brädor. Hängrännor och stuprännor saknas. Takfoten saknar gesims eller annan utsmyckning, endast de svartmålade längsgående bjälkarna till takstolarna är synliga. Solbänkarna är utförda av plana naturstenar. På långhusets gavlar kröns taknocken av två smideskors, varav det ena med en liten tupp.

Klockstapeln strax söder om kyrkan står på åtta strävor av grova bjälkar, på plintar av huggen granit. Dess tak är täckt med spån och kröns av två smideskors liknande dem på kyrktaket.

Exteriöra förändringar

Sakristian byggdes till kyrkan ganska tidigt, troligen under dess första eller andra århundrade. Absidfönstret är det enda fönster som anses vara oförändrat i storlek och form. Korfönstret sitter på sin ursprungliga plats, men både det och långhusfönstret har med tiden förstörats. De senare har tidigare suttit något högre upp.

Det tidigare vapenhuset av trä var anslutet till den södra porten. Det finns dock inga uppgifter om när det revs.

Efter att Hemmesjö nya kyrka invigts lämnades den gamla kyrkan åt sitt öde. Klocktornet och inredningen auktionerades ut som virke och byggnaden förföll kraftigt.

Det visade sig i början av nittonhundratalet, när intresset för byggnaden åter vaknade, svårt att få medel till att restaurera kyrkan. Domkapitlet ville ta skog från Hemmesjö prästgård för att reparera taket, men det tilläts inte eftersom kyrkan inte längre var i bruk. Först när privata medel flöt in, främst från disponent Edvin Ohlson i Åryd, kunde restaureringen förverkligas. Vid restaureringen 1921-25 reparerades takstolarna och täcktes taket med enkupigt tegel. Absidtakets kläddes med spån.

Interiör

Interiören präglas av den medeltida stämning som råder i kyrkorummet. I det smala och höga rummet fungerar kryssvalvens knippepelare och höga fundament som tydliga rumsavdelare. Korets avskiljande med den smala triumfbågens öppning och den stora nivåskillnaden i golvet gentemot kyrkorummet förstärker ytterligare den ålderdomliga prägeln.

Långhuset är rektangulärt till formen och avslutas framtill med en smal triumfbåge mot koret. Tak och väggar är vitkalkade och saknar dekorationer annat än de rester av äldre målningar som syns på några ställen. Innertaket är välvt i två kryssvalv och dess knippepelare samlas i höga och kraftiga fundament. Längst fram mot koret är det norra fundamentet lägre och bredare för att fungera som sidoaltare. Av det södra återstår endast rester. Golvet är lagt av någorlunda plana naturstenar. På västra gavelväggen syns den tidigare öppningen mot ett vapenhus i form av valvslagna granitblock.

Mot korväggen står den äldre dopfunten i sten och på sidoaltaret en äldre madonnaskulptur. Vid den södra sidan hänger en äldre psalmnummertavla och på golvet står en ljusbärare av trä och smidesjärn.

I triumfbågen, vars valv bär spår av dekorativt måleri, leder fyra trappsteg upp till koret. Även här är golvet av natursten. I valvet hänger också triumfkrucifixet från 1500-talet. Taket i koret är välvt i ett kryssvalv som bärs upp av kvartskolonner. Ljuset faller in från söderfönstret och i den norra väggen leder en öppning i muren in till sakristian.

Korabsiden ligger ytterligare ett trappsteg upp och har golv av natursten och ett rundat tak. På det fristående stenaltaret står kyrkans huvudsakliga blickfång – det medeltida altarskåpet med rika sniderier och kraftiga färger i måleriet. En liten altarring i brunmålat trä med ljusare speglar och gulrandigt tyg på karm och knäfall står framför altaret. På korabsidens väggar finns delvisa spår av rik dekorationsmålning, i synnerhet i höjd med och kring det lilla fönstret. I väggen finns två håligheter, det ena en piscina och det andra troligen en förvaringsplats för relikier. Vid korets gördelbåge hänger en liten gjuten mässklocka.

Taket och sidoväggarna i sakristian är tunnvälvda och vitkalkade. På den plana norra gavelväggen sitter det stickbågeformade fönstret i en rektangulär muröppning. Golvet består av obehandlade brädor. I en monter visas fotografier från före och efter kyrkans restaurering på 1920-talet, samt en del fynd. Ovanpå sakristian finns en oinredd krypvind som till största delen upptas av takstolarnas konstruktion.

Interiöra förändringar

Troligen har kyrkan tidigare haft blytak och från början öppna takstolar över kyrkorummet. Dessa har sedan ersatts av takstolar med plant innertak efter brand i kyrkan. De nuvarande kryssvalven tillkom troligen på 1400-talet. Det fanns också en fast bänkinredning som såldes som virke 1854.

Efter att den nya kyrkan invigts detta år fick den gamla kyrkan förfalla fram till 1920-talets början, då den restaurerades. Plankgolv lades in och kyrkorummet fick lösa stolar.

I slutet av 1940-talet återbördades den ursprungliga altartavlan till kyrkan, liksom triumfkrucifixet och madonnabilden.

1953 togs det tidigare plankgolvet bort och ersattes av stenbeläggning. Samtidigt murades urtagen i triumfbågens sidor igen.

I slutet av 1980-talet konstaterades sprickor i kyrkans murar samt att kalkmålningarna var på väg att vittra bort.

Viktigare inventarier

Dopfunten i sten är från senare delen av 1100-talet. Altarskåp från 1400-talet och triumfkrucifix från 1500-talet. Predikstolen från 1600-talet förvaras på Smålands museum, liksom en processionsfana från 1400-talet, samt en madonnabild från 1100-talet och helgonbiskop från 1200-talet. I kyrkan finns också en senare madonnabild stående.

Kyrkogården

Kyrkan ligger på den gamla kyrkogården, mitt i odlingslandskapet i utkanten av Hemmesjö by. Kyrkogården är placerad på en höjd intill Hemmesjösjön och sluttar delvis brant åt väster.

Kyrkogården har inte använts som begravningsplats sedan den nya kyrkan byggdes vid 1850-talets början utan fick därefter snarast förfalla. Ett fåtal gravstenar sticker upp ur gräset och vid korabsiden finns en gjutjärnshäll som markerar familjegrav för brukspatronen vid Åry bruk Olof Lundblad, död 1767. En kallmur av natursten omgärdar kyrkogården och vid dess norra sida finns ytterligare en gravvård, en högrest huggen sten.

Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning

Hemmesjö gamla kyrka är en av de äldsta medeltida kyrkorna i länet och har därmed ett stort kulturhistoriskt värde i sig. Den kyrka vi ser idag är relativt ursprunglig och har förändrats exteriört ganska lite jämfört med många andra medeltida kyrkor. Den största yttre förändringen kom tidigt, då sakristia byggdes till korets norra sida. Hela kyrkans tak har omkonstruerats, både i tidig ålder och vid restaureringen 1921-25, men dess proportioner och utseende torde vara ganska oförändrade.

Kyrkan präglas av den romanska kyrkans enkelhet och rustika yttre, medan interiörens valv skvallrar om ett senare gotiskt inflytande. Även om stora delar av inredningen nu saknas så präglas rummet av sitt medeltida ursprung. Det är också viktigt att acceptera de olika tidsskikt som samexisterar i en så pass gammal byggnad, även perioder av förfall. Därför bör inte det södra sidoaltaret, som inte heller har någon praktisk funktion, rekonstrueras utan stå som en påminnelse om den tid då medeltida kyrkor ofta ställdes i skuggan av nybyggda tempel. Däremot kan man ifrågasätta den igenmurning av triumfbågens sidourtag som skedde på 1950-talet, vilken nästan helt avskilt koret från kyrkorummet. Hur gamla de tidigare sidoöppningarna är kan vara svårt att fastställa, men de fanns troligen innan kyrkan övergavs 1854.

Det stenlagda golvet bidrar till den ålderdomliga prägel, men lades in så sent som på 1950-talet, efter flera hundra år med trägolv. Det är i själva kyrkorummet ojämnt och opraktiskt och det torde inte föreligga några hinder om församlingen i framtiden önskar byta ut det mot ett golv av oljade eller obehandlade brädor.

Kyrkans murar har sedan länge varit drabbade av sprickbildningar och är i stort behov av att säkras innan förfallet går för långt. Likaså har de medeltida kalkmålningarna i koret och under triumfbågen till stora delar försvunnit under de åttio år som gått sedan kyrkan restaurerades efter en lång tids förfall. Det är av stor vikt att något görs för att rädda det lilla som återstår för att kyrkan inte skall bli helt anonym invändigt.

Händelseregister

Kyrkan uppförs under 1100-talet. Under efterföljande århundrade tillkommer sakristian och under 1400-talet innertakets kryssvalv.

1854 - Den nya kyrkan invigs och den gamla lämnas att förfalla

- Klockstapeln säljs på auktion

1906 - Församlingen nekade riva kyrkan

1916 - Växjö Domkapitel nekade pengar för att rusta upp den förfallna kyrkan

1921 - 1925 Restaurering under ledning av arkitekt Paul Boberg

- Nya takstolar och täckning av tegel och spån

- Nya brädgolv

- Fönsterbågar och rutor sätts in

1927 - Arkitekt Paul Boberg undersöker rester av målningar i kyrkan

- 1948 - Blyspröjsade fönster sätts in
- 1949 - Lösa stolar skänks till kyrkan
 - Altarskåp, psalmnummertavla och krucifix återbördas till kyrkan
 - Kyrkan återinvigs
- 1951 - Södra portalen repareras
- 1953 - Golv av natursten läggs in
- 1954 - Ny klockstapel invigs
- 1968 - Processionsfanan restaureras
- 1971 - Yttre restaurering
- 1988 - Provkonsivering av omålade murytor inomhus
- 1990 - Sönderrostade vindflöjlar byts ut och åskledare installeras
 - Ny taktäckning på sakristian

Källförteckning

Följande arkiv och litteratur har nyttjats i samband med vårdplansarbetet:

Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm.
Handlingar från Kungl. Byggnadsstyrelsen är inkluderade

Klipparkivet vid Smålands museum: Hemmesjö gamla kyrka

Topografiska arkivet vid Smålands museum: Växjö kommun, Byggärenden, Hemmesjö gamla kyrka

Friberg Lars-Olof, *Hemmesjö gamla kyrka*, 1998

Vassi Heidi, red, *Kyrkobyggnader i Kronobergs län*, 1998